Фәнни Татарстан

ТАТАРСТАН ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

2025 1(45)

ISSN 2499-9741
КАЗАН

Журнал «Татарстан Республикасында ТР дәүләт телләрен һәм башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасы кысаларында 2014 елдан нәшер ителә.
Елына кәгазь һәм электрон форматта 4 сан чыгарыла.

Массакүләм мәгълүмат чарасын Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр өлкәсендә күзәтчелек буенча федераль хезмәт тарафыннан регистрацияләү турындагы таныклык ПИ № ФС77-65242 01.04.2016

► **ЖУРНАЛНЫ ГАМӘЛГӘ КУЮЧЫ**
«ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ» дәүләт фәнни бюджет учреждениесе

► **РЕДКОЛЛЕГИЯ:**
МИҢНУЛЛИН К.М., филология фәннәре докторы, профессор, редколлегия рәисе (Казан)
АЛИШИНА Х.Ч., филология фәннәре докторы, профессор (Төмән)
АРСЛАНОВ М.Г., сәнгать фәннәре докторы, профессор (Казан)
БАҺАВЕТДИНОВ Ф.Н., хокук фәннәре докторы, профессор (Казан)
ГЫЙЛӘҖЕВ И.А., тарих фәннәре докторы, профессор (Казан)
ЗАҺИДУЛЛИНА Д.Ф., филология фәннәре докторы, профессор (Казан)
ҖАМАЛЕТДИНОВ Р.Р., филология фәннәре докторы, профессор (Казан)
КЕРИМОВ И.А., филология фәннәре докторы, профессор (Симферополь)
МИҢНЕГУЛОВ Х.Й., филология фәннәре докторы, профессор (Казан)
МИҢНЕХАНОВ Р.Н., техник фәннәр докторы, профессор (Казан)
МӨХӘММӘТШИН Р.М., сәяси фәннәр докторы, профессор (Казан)
НАСИПОВ И.С., филология фәннәре докторы, профессор (Уфа)
ӨНӘР МОСТАФА, фән докторы, профессор (Измир)
САЛӘХОВ М.Х., физика-математика фәннәре докторы, профессор (Казан)
САЛИХОВ Р.Р., тарих фәннәре докторы (Казан)
СИБГАТУЛЛИНА Ә.Т., филология фәннәре докторы, профессор (Мәскәү)
СӨЛӘЙМАНОВ Җ.Ш., техник фәннәр докторы, профессор (Казан)
ТИМЕРХАНОВ А.Ә., филология фәннәре докторы (Казан)
ХАЛИКОВ И.И., филология фәннәре кандидаты (Казан)
ХУҖИН Ф.Ш., тарих фәннәре докторы, профессор (Казан)
ШӘЙДУЛЛИН Р.В., тарих фәннәре докторы, профессор (Казан)
ШАМИЛ-ОГЛЫ ЮЛАЙ, тарих фәннәре докторы, профессор (Астана)

► **БАШ МӨХӘРРИР**
Ким Мөгаллим улы МИҢНУЛЛИН

► **БАШ МӨХӘРРИР УРЫНБАСАРЛАРЫ:**
НАДЫРШИНА Л.Р., ГЫЙНИЯТУЛЛИНА Л.М. (җаваплы сәркатип)

► **РЕДАКТОРЛАР:**
ЗАҺИДУЛЛИН И.К. (тарих), СОЛТАНОВА Р.Р. (сәнгать), МИРХӘЕВ Р.Ф. (тел белеме), ГАРИПОВА Л.Ш. (әдәбият), ДӘҮЛӘТШИНА Л.Х. (фольклор)

► **ЧЫГАРЫЛЫШ РЕДАКТОРЫ:**
ШӘРИФУЛЛИНА Л.Г.

► **ГАМӘЛИ ХЕЗМӘТКӘРЛӘР:**
АБДУЛЛИНА Н.Т., ЧУГУНОВ А.С.

Редакция адресы: 420111, Татарстан Республикасы, Казан шәһ., К. Маркс ур, 12.
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
Тел.: (843) 590-61-11
E-mai1: f_tatarstan@mail.ru
Сайт: https://ft.antat.ru/

БУ САНДА

ТЕЛ БЕЛЕМЕ

Мирхәев Р.Ф. XIX гасыр – XX гасыр башы татар әдәби телендә сүзтезмәләрнең стилистик кулланылыш үзенчәлекләре 7

Булатова М.Р. Татар теленең хвалын, карсун, мәләкәс сөйләшләренең үзенчәлекләре *(йола фольклоры текстлары мисалында)* 17

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ

Надыршина Л.Р. 1930 еллар татар поэмасының тематик һәм сәнгати төрлелеге 26

Габидуллина Ф.И. Сугыштан соңгы еллар татар әдәбиятында герой концепциясе чагылышы. 35

ФАТИХ ӘМИРХАННЫҢ ТУУЫНА 140 ЕЛЛЫКНЫ КАРШЫЛАП

Заһидуллина Д.Ф. Фатих Әмирхан: татар халкы өчен янып яшәү. .43

Зәйниева Г.Н. Фатих Әмирхан публицистикасын барлаганда 65

ХАЛЫК ИҖАТЫ

Мөхәммәтҗанова Л.Х., Мөхәммәтҗанова А.Ә. «Күр углы» дастаны сюжетында вариантлылык, тарихилык, традицияләр яшәүчәнлеге. 78

ТАРИХ СӘХИФӘЛӘРЕ

Заһидуллин И.К. Татарстан мөселманнарының мәдәни мирасы буларак хәзерге заман мәчетләре тарихын язуның кайбер мәсьәләләре 90

Хәмидуллин Б.Л. Казан ханлыгы халыклары – Александр Гваньининың «Европа Сарматиясе хроникасы»нда 98

МИЛЛИ МӘГАРИФ

Туктамышов Н.К. Татар телендә математикадан уку материаллары булдырырга йогынты ясаучы факторлар турында . 106

СӘНГАТЬ

Алекберова А.Ю. Азәрбайҗанда мәдәни туризмны үстерүдә ачык һавадагы музейларның роле 113

Җәләлиева А.К. Татарстанда нәфис керамика сәнгате үсешенең төп тенденцияләре 120

Брусков Э.В. Билбауның мәгънәсе һәм кулланылыш үзенчәлекләре. 127

ФӘННИ ЭКСПЕДИЦИЯЛӘР ЭЗЕННӘН

Усманов В.М. Бөгелмә төбәгенең ташъязма ядкәрләре 135

КАЮМ НАСЫЙРИНЫҢ ТУУЫНА 200 ЕЛ

Сибгатуллина Ә.Т. «Аңа татарлар һәм татар теле кадерле иде» *(В.А. Гордлевский Каюм Насыйри турында)* 140

Миңнеханов Ф.Г. Каюм Насыйриның тәрҗемәи хәле хакында Гали Рәхим 145

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

Кадирова Э.Х. Диалектолог галимә *(Зидә Садыйкованың туууына 90 ел булу уңаеннан)* 152

Әюпова Г.Р. Совет иленнән килгән илче 158

ФӘННИ ЯДКӘРЛӘР

Вахитов Н.Р. Тифлистән төшкән мәгърифәт нуры... 164

ЯҢА КИТАПЛАР

Галиева Л.Ш. Фатих Әмирхан әсәрләре яңа басмада *(алты томлы академик басманың 1 нче томы басылу уңае белән)* 169

ФӘННИ-ИҖТИМАГЫЙ ТОРМЫШЫБЫЗДАН

УДК [94(470.4):39] «1445/1556» (тат)

Б.Л. Хәмидуллин

КАЗАН ХАНЛЫГЫ ХАЛЫКЛАРЫ – АЛЕКСАНДР ГВАНЬИНИНЫҢ «ЕВРОПА САРМАТИЯСЕ ХРОНИКАСЫ»НДА

Западноевропейские письменные источники XV–XVII вв., хотя в них информация о народах Среднего Поволжья, Приволжской возвышенности и Приуралья XV–XVI вв. дана в минимальном объеме, часто достаточно серьезно восполняют лакуны источниковедческого и историографического характера. Представитель польской историографии итальянец А. Гваньини дает достаточно ценную информацию о народах Казанского ханства, к моменту написания его книги оказавшихся уже в составе Московского государства. Статья посвящена анализу этого, малоизвестного широкой общественности, исторического труда.

Ключевые слова: Казанское ханство, казанские татары, черемисы, мордва, Александр Гваньини, перевод источника.

Western European written sources of the XV–XVII centuries, although they contain information about the peoples of the Middle Volga region, the Volga Upland and the Urals of the XV–XVI centuries is given in a minimal volume, often quite seriously fill in the gaps of a source and historiographical nature. The representative of Polish historiography, the Italian A. Gwagnini gives quite valuable information about the peoples of the Kazan Khanate, who by the time of writing his book were already part of the Moscow state. The article is devoted to the analysis of this historical work, which is little known to the general public.

Keywords: Kazan Khanate, Kazan Tatars, Cheremis, Mordvins, Alexander Gwagnini, translation of the source.

Чыганаклар җитенкерәмәү аркасында Казан дәүләтенең этник-социаль тарихын өйрәнү бик акрын бара [Хамидуллин, 2000]. XV–XVII гасырларда Көнбатыш Европада инглиз, голланд, испан, итальян, латин, немец, поляк, француз һ. б. телләрдә язылган чыганаклар, Урта Идел Буе, Идел Буе калкулыгы һәм Урал Алды халыклары хакындагы мәгълүматларга бай булмасалар да, алардагы хәбәрләр еш кына һәм шактый дәрәҗәдә чыганакларга таянып аңлатыла һәм мәсьәләне өйрәнүдәге бушлыкларны тутыра, тарихи күзаллауны тулыландыра [7].

Казан ханлыгын (1438/1445–1552/1556) заманында Ш.Ф. Мөхәммәдьяров (1923–2005) «Урта Идел Буе халыкларының дәүләти берләшмәсе» дип атый [3: 5]. Әлеге дәүләтнең этник-социаль тарихы безнең тарафтан өйрәнелеп, җентекләп яктыртылган иде инде [6]. «Народы Казанского ханства» китабы язылып, нәшер ителгәннән соң (2002) 20 елдан артык вакыт узды, шул сәбәпле әлеге хезмәтнең күп кенә нигезләмәләре һәм нәтиҗәләре аерым фактологик төгәллекләр кертүне, яңадан колачлы концептуаль фикерләүне таләп итә. Поляк

историография мәктәбе вәкиле, италияле Александр Гваньининың мәгълүматлары карашларыбыздагы кайбер, әллә ни принципиаль булмаган бушлыкларны тулыландыру мөмкинлеге бирә.

Александр Гваньини

Казан дәүләтенең төгәл чикләре билгеле түгел. Көнбатышта алар – Сура һәм Ветлуга елгаларының көнбатыш кушылдыклары бассейнында, төньякта – Пижма һәм Чипца елгаларыннан төньяктарак, көнчыгышта хәзерге көнчыгыш Башкортстан җирләреннән узган, көньякта Мукшы һәм Самара елгаларына кадәр барып җиткән. Табигый-географик һәм этник-социаль җәһәттән ханлыкның территориясе дүрт көнбатыш «як»ка (Арча, Тау, Болын һәм Яр буе) һәм алты көнчыгыш «җирләр»гә (Башкорт, Агыйдел, Вотяк, Иштәк, Чулман һәм Чыплы), административ-сәяси җәһәттә хан биләмәсенә һәм ким дигәндә биш «даруга»га (Алат, Арча, Галич (Гәреч), Җөри һәм Нугай) бүленгән [10]. Казан ханлыгының төп халкы, дәүләт хасил иткән югары «татар» социаль катлавыннан (рус телле әдәбиятта бу очракта «страта» сүзе кулланыла) һәм гаять зур географик киңлектә таралган, ил тормышының барлык өлкәләрендә өстенлек иткән, формалашып килгән Казан татарлары этносоциумыннан тыш, мордваларның (мукшыларның һәм эрзяларның) һәм удмуртларның, оешып барган башкорт, мари һәм чуваш этносоциаль төркемнәренең бер өлешеннән гыйбарәт булып, XVI гасыр уртасында якынча 400–500 мең кеше тәшкил иткән [8]. «Казан яулары»нда катнашкан рус кенәзе А.М. Курбский болай дип билгеләп уза: «кроме татарска языка, в том царстве 5 различных языков: мордовский, чювашский, черемиский, воитецкий або арски, пятый башкирский» [10]. XV–XVII гасырлардагы күп кенә Көнбатыш Европа чыганакларында һәм картографик документларда (төрле язма вариантларда) еш кына Казан дәүләтенең чик буе өлкәләре буларак «Башкортлар җире», «Мукшылар җире», «Вачин иле», «Мордвалар иле», «Чирмешләр иле», «Чувашлар җире» һәм башкалар искә алына [9].

XV–XVII гасырлар Көнбатыш Европа авторларының без күтәргән мәсьәләгә нисбәтле гаять мөһим хәбәрләре арасыннан түбәндәгеләрне атап үтәргә мөмкин: Казан ханнары нәселенә нигез салган Алтын Урда ханы Олуг Мөхәммәдтә яллы хезмәттә булган баварияле Иоганн Шильтбергер (1381–1440 тирәсе) хатирәләре; татар телен яхшы белгән һәм Азов һәм Идел буе халыкларының (татарлар турында гына түгел, аерым алганда, «Moxia» өлкәсе һәм «Moxii» халкының яшәү рәвеше турында) этнографиясе хакында шактый җентекле мәгълүматлар калдырган Венеция дипломаты һәм сәүдәгәре Иосафат Барбаро (1413–1494) хикәясе; Венеция республикасы илчесе Амброджо Контарининың (1429–1499) «татар далалары»

(«Campagna di Tartari») һәм Московия аша сәяхәте тасвирламасы (анда Көнчыгыш Европа турында кызыклы мәгълүматлар бар); 1557 елда Московиядә булып киткән һәм күп кенә «татар урдалары», шул исәптән «Казан татарлары урдасы» («Orda di Tartari Cassani») хакында Италия сәүдәгәре Марко Фоскарино (?–?) бәяны; 1564–1576 елларда Явыз Иванның опричнина гаскәрендә хезмәт иткән немец Генрих Штаден (1542–1579 дан соң) тасвирламасы (анда «бөек кенәзнең [Иван IV нең] ничек итеп Казан белән Әстерханны яулавы һәм кулга төшерүе» җентекләп бәян ителгән); 1573–1591 елларда Московиядә яшәгән инглиз коммерсанты Джером Горсейның (якынча 1550–1626) бәяны (Иван IV нең татарлар белән мөнәсәбәтләре тасвирланган); Рим папасының 1581–1582 елларда Московиядә булган илчесе Антонио Поссевино (1534–1611) тасвирламасы; 1588–1589 елларда Англиянең Мәскәүдәге илчесе Джайлс Флетчер (1548–1611) бәяны; Польша корольләре Стефан Баторий һәм Сигизмунд III нең сәркатибе немец Рейнгольд Гейденштейн (1553–1620) тасвирламасы.

Янә килеп, биш авторның әсәрләрен – Краков университеты профессоры поляк Матвей Меховскийның (1457–1523) «Ике Сарматия турында трактат»ын («Tractatus de duabus Sarmatiis»), Австрия дипломаты Сигизмунд Герберштейнның (1486–1566) «Мәскәү эшләре турында язмалар»ын («Rerum Moscoviticarum Commentarii»), инглиз дипломаты һәм сәүдәгәре Энтони Дженкинсонның (1529–1610) хисап-хәбәрләрен, италияле нашир һәм тарихчы Александр Гваньининың (1534/1538–1614) «Московия патшалыгына буйсынган барлык өлкәләр, дала татарлары, кирмәннәр, мөһим шәһәрләр һәм халыктагы гадәтләр, дин һәм тормыш рәвешенең тулы һәм дөрес тасвирламасы. Моннан тыш, хәзерге Московия монархы Иоанн Васильевичның күптән түгел кылган мөһим гамәлләре дөрес итеп тасвирланды» («Omnium Regionum Moscoviae Monarchae subiectarum, Tartarorumque campestrium, arcium, civitatum praecipuarum, mo-rum denique gentis, religionis et consuetudinis vitae sufficiens et vera descriptio. Adiuncta praeterea gesta praecipua, tyrannisque ingens moderni Monarchae Moscoviae, Ioannis Basiliadis, nuper perpetrata, vera fide descripta») [1; 12] хезмәтен, шулай ук немец шәркыятьче галиме, язучы һәм физик Адам Олеарийның (1599–1671) «Персия монархы хозурына барган Голштиния илчелеге уңаеннан Шәрык тарафына кылынган яңа сәяхәтнең күптән көтелгән тасвирламасы»н («Offt begehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise, So durch Gelegenheit einer Holsteinischen Legation an den König in Persien geschehen») аерым билгеләп узабыз.

Казан ханлыгы тарихы, шул дәүләт халыклары тарихы буенча әлеге язма чыганакларның мәгълүматлылык һәм ышанычлылык дәрәҗәсе принципиаль рәвештә аерыла – бу хакта 2002 һәм 2018 елларда дөнья күргән монографияләрдә тәфсилләп язган идек [6; 9].

Верона шәһәрендә туып, Витебск һәм Краков калаларында яшәгән поляк фәнни историография мәктәбе вәкиле, италияле Александр

Гваньининың «Московия патшалыгына буйсынган барлык өлкәләр...» исемле әсәре – аның 1570 елларның беренче яртысында латин телендә язылып, беренче тапкыр 1578 елда Краковта нәшер ителгән зур күләмле «Польша корольлеген, Литваны, Самогитияне, Русьны, Мазовияне, Пруссияне, Померанияне, Ливонияне, Московия һәм Татария өлкәләрен колачлаган Европа Сарматиясе хроникасы» («Sarmatiae Europeae descriptio quae regnum Poloniae, Letvaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariae que partem complectitur») китабының [12] бер өлеше.

«Хроника»ны язганда А. Гваньини европалы Амброджио Контарини (1429–1499), Матвей Меховский (1457–1523), Сигизмунд Герберштейн (1486–1566), Альберто Кампензе (1490–1542), Альберт Шлихтинг (?–1570 тән соң), Рафаэль Барберини (1532/1539–1582), Матвей Стрыйковский (1547–1586/1593) һ. б. ның материалларын актив файдаланган. Хәзерге күп кенә галимнәр поляк телендәге «Хроника»ның (1611 елгы басма) автордашы аны латин теленнән поляк теленә тәрҗемә иткән шагыйрь һәм тарихчы Марчин Пашковский (?–?) булган дип исәплиләр.

«Московия патшалыгына буйсынган барлык өлкәләр...» хезмәтенең 1 нче бүлегендә «Чирмеш халкы» («Cerevissi popvli») һәм «Мордва халкы» («Mordwa popvli») дип аталган бик кызыклы һәм шактый ук мәгълүматлы ике параграфка юлыгабыз [1; 12]. Биредә шуны искәрү урынлы, «чирмешләр» этносоционимы дигәндә иң элек мариларны күздә тоту зарур; хәер, әлеге төшенчә артында чувашлар һәм удмуртлар да «яшерелгән» булырга мөмкин, Урта гасырлар язма чыганакларында андый очраклар аз түгел (мәсәлән, кара: [4; 2]). «Чирмеш халкы» параграфы текстында, безнеңчә, болын марилары һәм удмуртлар хакында икърар ителә. Чувашлар исә автор тарафыннан «Мордва халкы» параграфында «югары/тау чирмешләре» («төньяк чирмешләр»гә капма-каршы рәвештә) искә алына. Шулай да бу очракта сүз чувашлар хакында түгел, бәлки тау марилары яисә тулаем чувашлар турында да, тау марилары хакында да барырга мөмкин.

А. Гваньини ул заманда инде рус подданныйлыгындагы чирмеш һәм мордваларны тасвирлый. Әмма биредә бер төгәллек керткәндә – Урта Идел буенда 1545–1574 елларда (ягъни тарихта Икенче чирмеш сугышы сыйфатында мәгълүм күтәрелеш тәмамланганчы) барган һәм җирле халыклар тормышына зур йогынты ясаган җитди сугыш хәрәкәтләрен исәпкә алган хәлдә, әлеге тасвирламаның элгәрерәк чорга – Казан ханлыгына күчерелеп кабул ителүе дә мантыйкка ярашлы булыр.

Шулай итеп, А. Гваньини фикеренчә, «чирмешләр, мордвалар һәм вогуллар [Г.Г. Козлова тәрҗемәсендә «черемиси, мордовоты и вахины»] Вятка һәм Вологда провинцияләре арасында йортсызнисез калын урманнарда яшиләр», «үз телләрендә сөйләшәләр һәм ислам динен тоталар, кайберләре – мәҗүсиләр (Алланы бар дип белмиләр)», «урлау һәм талау белән шөгыльләнәләр» [«Вятка өлкәсе»

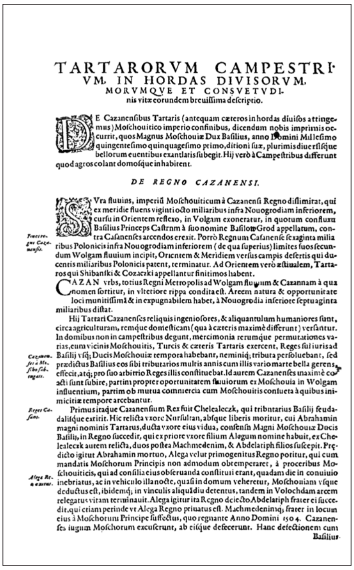

TARTARORVM CAMPESTRIVM, IN HORDAS DIVISORVM, MORVMQVE ET CONSVETVDInis vitæ eorundem breuissima descriptio.

DE Cazanensibus Tartaris (antequam cæteros in hordas diuisos attingemus) Moschouitico imperio confinibus, dicendum nobis imprimis occurrit, quos Magnus Moschouiæ Dux Basilius, anno Domini Millesimo quingentesimo quinquagesimo primo, ditioni suæ, plurimis diuersisque bellorum euentibus exantlatis subegit. Hij verò à Campestribus differunt quod agros colant domosque inhabitent.

DE REGNO CAZANENSI.

SVra fluuius, imperiū Moschouiticum à Cazanensi Regno dislimitat, qui ex meridie fluens viginti octo miliaribus infra Nouogrodiam inferiorem, cursu in Orientem reflexo, in Volgam exoneratur, in quorum confluxu Basilius Princeps Castrum à suo nomine Basilowgrod appellatum, contra Casanenses arcendos erexit. Porrò Regnum Casanense sexaginta miliaribus Polonicis infra Nouogrodiam inferiorem (de qua superius) limites suos secundum Wolgam fluuium incipit, Orientem & Meridiem versus campis desertis qui ducentis miliaribus Polonicis patent, terminatur. Ad Orientem verò æstiualem, Tartaros qui Shibanski & Cozaczki appellantur finitimos habent.

Fines regni Cazanensis.

CAZAN vrbs, totius Regni Metropolis ad Wolgam fluuium & Cazannam à qua nomen sortitur, in vlteriore rippa condita est. Arcem natura & opportunitate loci munitissimā & in expugnabilem habet, à Nouogrodia inferiore septuaginta miliaribus distat.

Hij Tartari Cazanenses reliquis ingeniosores, & aliquantulum humaniores sunt, circa agriculturam, remque domesticam (qua à cæteris maximè differunt) versantur. In domibus non in campestribus degunt, mercimonia rerumque permutationes varias, cum vicinis Moschouitis, Turcis & cæteris Tartaris exercent, Reges sui iuris ad Basilij vsq; Ducis Moschouiæ tempora habebant, neminiq; tributa persoluebant, sed prædictus Basilius eos sibi tributarios multis annis cum illis vario marte bella gerens, effecit, atq; pro suo arbitrio Reges illis constituebat. Id autem Cazanenses maximè coacti sunt subire, partim propter oportunitatem fluuiorum ex Moschouia in Wolgam influentium, partim ob mutua commercia cum Moschouitis consueta à quibus inimicitiæ tempore arcebantur.

Cazanenses à Moscho subiugati.

Primus itaque Cazanensium Rex fuit Chelealeczk, qui tributarius Basilij feudalisque extitit. Hic relicta vxore Nursultan, absque liberis moritur, cui Abrahamin magni nominis Tartarus, ducta vxore eius vidua, consensu Magni Moschouiæ Ducis Basilij, in Regno succedit, qui ex priore vxore filium Alegum nomine habuit, ex Chelealeczk autem relicta, duos postea Machmedenim, & Abdelatiph filios suscepit. Prędicto igitur Abrahamin mortuo, Alega velut primogenitus Regno potitur, qui cum mandatis Moschorum Principis non admodum obtemperaret, à proceribus Moschouiticis, qui ad consilia eius obseruanda constituti erant, quadam die in conuiuio inebriatus, ac in vehiculo illa nocte, quasi in domum veheretur, Moschouiam vsque deductus est, ibidemq; in vinculis aliquādiu detentus, tandem in Volochdam arcem relegatus vitam terminauit. Alega igitur ita Regno deiecto Abdelatiph frater ei succedit, qui etiam perinde vt Alega Regno priuatus est. Machmedeninq; frater in locum eius à Moschorum Principe suffectus, quo regnante Anno Domini 1504. Cazanenses iugum Moschorum excusserunt, ab eisque defecerunt. Hanc defectionem cum Basilius

Reges Casani.

Alega Rex captus.

«Европа Сарматиясе хроникасы»ның бер бите

параграфында А. Гваньини анда «юлбасарлык белән шөгыльләнүче чирмешләр дә аз түгел», дип яза], «сихри әфсенләүләргә ифрат хирыслар», «башлыча киек ите, бал (аларда умарталар бик күп) белән тукланалар, ипине сирәк ашыйлар», «бик тиз йөгерәләр, барысы да бик оста мәргәннәр [А. Гваньини үз «Хроника»сының башка өлешләрендә дә чирмешләрне ике тапкыр «оста мәргәннәр» дип атый] һәм беркайчан да җәяне кулдан төшермиләр», «аларның барлык кәсебе һәм хезмәте – кулларына җәя тотып, киекләр аулау; шуларның ите белән тукланалар, тиреләре белән киенәләр һәм ясак түлиләр», «ау вакытында аякларына эләктерелгән чаңгылардан файдаланалар...; аларны ике аякларына да бәйләп, очкандай, бик тиз хәрәкәтләнәләр». Шунысы аерым игътибарга лаек: зур күләмле «Казан патшалыгы» («de Regno Cazanensi») параграфында, 1524 елгы вакыйгаларны тасвирлап, А. Гваньини: «Казан урдасы шулкадәр зур ки, ул сугышка 20 000 кешелек гаскәр кертергә мөмкин. Аларга чирмешләр дә кушылса, алар 300 000 кешегә җитә», – дип билгеләп уза.

«Мордва халкы» параграфында мордвалар һәм «югары/тау чирмешләре» хакында А. Гваньини болай дип яза: «Түбән Новгородтан көньяк-көнчыгыш тарафка юлыбызны дәвам итеп..., атаклы Идел елгасы буйлап зур киңлектә сузылган, эчләрендә мордвалар дип аталган халыклар яшәгән гаять зур урманнарны очратабыз. Алар үз телләрендә сөйләшәләр, бөтен җиргә таралып урнашкан авылларда яшиләр, һәм кырчылык белән шөгыльләнәләр. Аларда бал һәм төрле кыйммәтле мехлар мулдан. Ул кешеләр кырыс һәм сугышчан, алар үз җирләреннән юлбасарлык кылучы татарларны (күршеләр булып яшиләр) кыю рәвештә куып җибәрәләр, һәрвакыт диярлек җәяү сугышалар, озын җәяләр белән коралланганнар, җәядән бик тә оста аталар: мех бозылмасын һәм яхшы саклансын өчен укларын киекнең борынына төбиләр. Аларның кайберләре ислам динен тота, кайберләре катгый рәвештә мәҗүсилектә кала [«Түбән Новгород кенәзлеге» параграфында А. Гваньини «мордвалар – мәҗүсиләр», ә «чирмешләр – мөселманнар» дип билгеләп уза]. Алар ел саен Мәскәү Бөек патшасына төрле җәнлекләрнең тиреләре белән ясак түлиләр. Аларның хатын-кызлары тырнакларын каралталар, һәрвакыт яланбаш һәм чәчләрен таратып йөриләр. Алар белән башка халыклар – төньяк чирмешләрдән (алар хакында югарыда искә алынды) аеру өчен югары, яки алар яшәгән калкулыкларга нисбәтле тау чирмешләре дип аталган чирмешләр кушылып яшиләр». Шунда ук «Тасвирлама» авторы: «Биредә Мәскәү

патшалыгы белән күрше һәм чиктәш Казан татарлары һәм башка, урдаларга бүленгән дала татарлары хакында бәян иткән булыр идек тә, тик башланган темадан бүленмәс өчен, безгә берничә сүз белән мәскәүлеләрнең холкын, динен һәм гореф-гадәтләрен сурәтләү урынсыз булмас кебек тоела. Әлеге тасвирламаны төгәлләгәннән соң, без кыскача татарларның территориясенә һәм шул халыкларның гореф-гадәтләренә тукталып узарбыз...», – дип белдерә.

А. Гваньининың татарлар (Казан ханлыгы һәм, аерым алганда, Казан татарлары) турындагы латин һәм поляк телләрендәге текстлары бүгенге көнгә кадәр рус теленә тәрҗемә ителмәгән, шулай да тарихчы-археограф һәм православие рухание Ю.А. Мицикның поляк теленнән («Хроника»ның 1611 елгы Краков басмасыннан) украин теленә тәрҗемәсе бар [11; 12]. Әлеге тәрҗемәгә таянып, А. Гваньининың татар һәм Казан ханлыгы тарихына карашларын кыскача бәян итәргә тырышып карыйк.

Итальян авторы карашынча, Дон һәм Идел белән бүленгән ике Сарматия – поляклар, руслар, литвалылар, мазурлар, пруссслар, поморлар, инфляндлылар, мәскәүлеләр, готлар, аланнар, волохлар һәм татарлар (Tartaris / Tartaros / Tartarus) яшәүче «Европа Сарматиясе», һәм «Идел аръягы татарлары һәм аларның өлешләргә бүленгән башка урдалары яшәгән» «Татар, яки Азия Сарматиясе» бар. Алга таба А. Гваньини үзенең текстында Монгол империясе татарлары һәм Бату хан, Алтын Урда татарлары, Литва татарлары, «Перекоп татарлары», «Нугай татарлары» һәм «Нугай татарлары урдасы», «рәхимсез татар ханы Тамерлан», «Идел аръягы татарлары», «Белгород татарлары», «Азиядәге татар провинцияләре», «татарларның Казан һәм Әстерхан державалары», «татар патшасы идарә иткән Төмән патшалыгы» турында яза. Ул «Казан татарларыннан гайре барлык татарлар, төркем-төркем, иксез-чиксез кыргыйлашкан кырларда тирмәләрдә яшиләр. Алар ниндидер провинцияләрне хәтерләткән урдаларга бүленәләр». «Урда» сүзе күп кенә кешеләрнең бер туплануын һәм аларның ниндидер шәһәр яки өязләре булган провинция шикелле бер полкка каравын аңлата. Татарларның төрле урдалары бар, алар күп, аларның һәркайсының үз атамасы бар. Шул ук вакытта Нугай, Идел аръягы, Әстерхан, Перекоп, Манкоп, Кырым, Очаков, Белгород, Козачок, Төмән, Юрга, Шибан, Калмык, Туркоман, Кыргыз, Шамаха, Сәмәрканд, Башкорт, Кеселит, Малгомуз, Байдай, Абхаз, Чиркәс, Пятигорск урдалары һәм башкалар бар... », дип фикер йөртә.

Казан татарлары (текстның латинча вариантында «Casanen Tartaris», «Tattari Cazanen» һ. б.) турында беренче тапкыр «1441 елда» «Мәскәү кенәзе Казан татарлары ярдәмендә Литвада сугышканда» дип телгә алынуына тап булдык. Икенче мәртәбә ул түбәндәгечә искә алына: «1521 елда. Мәхмәтгәрәй, Перекоп ханы, нугай татарлары ярдәме белән Иделне зур кыенлык белән кичеп, баш шәһәр Казанны мәскәүлеләрдән алды һәм Казан татарларын үзенә буйсындырды...».

Кызганычка каршы, бик тә кыска эчтәлекле (күләме ике китап битеннән артмый) «Казан патшалыгы» («de Regno Cazanensi») параграфында, Казан ханлыгының географик урыны, дәүләт төзелеше, икътисади һәм мәдәни үсеше, этник составы һәм халкының социаль структурасы мәсьәләләренә караганда, сәяси тарихы күбрәк яктыртыла.

Йомгаклап, А. Гваньининың «Казан патшалыгы»на нисбәтле рәвештә ниләр хәбәр итүе хакында нәтиҗә ясыйк. Мәгълүматлар түбәндәгеләрдән гыйбарәт. Сура елгасы Мәскәү һәм Казан дәүләтләрен үзара бүлеп ага. Сура Иделгә койган урында Мәскәү кенәзе үз хөрмәтенә Васильгород дип аталган замок төзегән. Казан ханлыгы Бөек Новгородтан 60 поляк миле ераклыгында «Идел өстендә башлана» һәм «көнчыгыштан көньякка таба сузыла, һәм 200 поляк миле озынлыгына сузылган кыргыйлашкан кырларда тәгәлләнә. Аңардан көньяк-көнчыгыш тарафтагы җирләрне Шибан, Казак һәм Төмән татарлары дип аталган башка татарлар били». «Барлык ханлыкның башкаласы – Казан шәһәре Идел елгасы һәм үзенә исем биргән Казансу өстендә урнашкан. Ул елганың ерак ярында утыра. Кальга табигать тарафыннан да, уңайлы урынга урнашуы белән дә җитәрлек дәрәҗәдә сакланган (ныгытылган), аны яулау кыен. Югары Новгородтан 70 миль ераклыкта». «Казан татарлары башкалардан аерылып торалар, кайчакта гаять кешелеклеләр. Алар хуҗалык алып барырга һәм басулар эшкәртергә, бакчалар үстерергә гадәтләнгәннәр. Буш тирмәләрдә түгел, йортларда яшиләр. Мәскәү, төрекләр һәм башка татарлар, күршеләре белән сәүдә итү өчен аларның сәүдәгәрләре, төрле ярминкәләре бар; Мәскәүнең мәрхүм кенәзе Василий Иванович заманына кадәр үз патшалары булган һәм алар беркемгә дә буйсынмаганнар. Ләкин шул Василий аларны буйсындырган; ул озак вакытлар җиңеп һәм җиңелеп аларга каршы сугышкан, ахырда буйсындырган – үзенә ясак түләүчеләргә әйләндергән һәм патша улын аларга үз ихтыяры белән билгеләгән. Теләсәләр-теләмәсәләр дә, өлешчә Мәскәүдән Иделгә койган уңайсыз елгалар, Мәскәү белән гадәти сәүдә аркасында казанлылар буйсынырга тиеш булганнар, чөнки дошманлык туганда сәүдәгәрләргә Мәскәүгә бару кыенлашкан». Алга таба кыскача гына Казанда Хәлил, Ибраһим, Илһам, Мөхәммәдәмин, Габделлатыйф, Шаһгали һәм Сафагәрәй ханнар идарә иткән чорларда Казан ханлыгы һәм Мәскәү Бөек кенәзлегенең дәүләтара мөнәсәбәтләре бәян ителә. «Ходайның 1551 елы ахырында… казанлылар үз замокларын һәм шәһәрләрен бирелдерергә мәҗбүр булдылар. Шул чакта бөек кенәз Иван үз ихтыяры белән атасының эшен ахырына җиткерде, һәм шул вакыттан Казан дәүләте баш шәһәре белән Мәскәү Бөек кенәзлеге биләмәсенә керде, ә бөек кенәз үзенә Казан патшалыгы идарәчесе титулын алды».

Күргәнебезчә, поляк историографиясе вәкиле италияле А. Гваньини китабы язылганда инде Мәскәү дәүләте составында булган элеккеге Казан ханлыгы халыклары турында шактый кыйммәтле мәгълүмат

бирә. Бу хәбәр Амброджио Контарини, Матвей Меховский, Сигизмунд Герберштейн кебек Көнбатыш Европа сәяхәтчеләренең мәгълүматлары фонында әллә ни күзгә ташланып тормаса да, безнеңчә, галимнәр һәм туган якны өйрәнүчеләрнең җитди игътибарына лаек.

Әдәбият

1. *Гваньини А.* Описание Московии / пер. с латинского [с краковского издания 1578 года] Г.Г. Козловой. М., 1997. 176 с.

2. *Димитриев В.Д.* О значении этнонима «черемисы» в русских и западноевропейских источниках XVI – начала XVIII веков // Ученые записки ЧНИИ. Чебоксары, 1964. Вып. XXVII. С. 118–132.

3. *Мухамедьяров Ш.Ф.* Социально-экономический и государственный строй Казанского ханства (XV – первая половина XVI вв.) / Рукопись дис. … канд. ист. наук. М., 1950. 367 с.

4. *Тихомиров М.Н.* Присоединение Чувашии к Русскому государству // Советская этнография. 1950. № 3. С. 93–106.

5. *Хамидуллин Б.Л.* Крупицы древнего наследия: основные источники по истории Казанского ханства // Казань. 2000. № 7. С. 65–71.

6. *Хамидуллин Б.Л.* Народы Казанского ханства: этносоциологическое исследование. Казань, 2002. 335 с.

7. *Хамидуллин Б.Л.* Народы Казанского ханства на страницах западноевропейских нарративных источников XV–XVII вв. // Гасырлар авазы = Эхо веков. 2017. № 1/2. С. 50–62.

8. *Хамидуллин Б.Л.* Казанское ханство как цельная этнополитическая общность // GLOBAL-Turk. Астана, 2017. № 1/2. С. 172–189.

9. *Хамидуллин Б.Л.* «…Окаянная дщерь Златой орды…»: очерки и историографические заметки по истории Золотой Орды и Казанского ханства. Казань, 2018. 295 с.

10. *Хамидуллин Б.Л.* Казанское ханство // Портал «Большая российская энциклопедия». URL: https://bigenc.ru/c/kazanskoe-khanstvo-83f288 (дата обращения: 4.10.2024).

11. *Гваньїні О.* Хроніка про Татарську землю / пер. с польского [с краковского издания 1611 года] Юрія Мицика. Запоріжжя, 2000. 72 с.

12. *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / пер. с польского [с краковского издания 1611 года] Юрія Мицика. Київ, 2007. 1006 с.

Хәмидуллин Булат Лирон улы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының Татар диаспорасын өйрәнү үзәге җитәкчесе

Хамидуллин Булат Лиронович,
кандидат исторических наук, руководитель Центра изучения татарской диаспоры Института татарской энциклопедии и регионоведения имени М. Хасанова АН РТ

bulat.antat@mail.ru